

ПРОБЛЕМИ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ ПРОКУРОРА, ЩО ЗДІЙСНЮЄ ПРЕДСТАВНИЦТВО ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ В СУДІ У СПРАВАХ ПРО ВИЗНАННЯ ПРАВОЧИНУ НЕДІЙСНИМ

PROBLEMS OF THE PROCEDURAL STATUS OF THE PROSECUTOR WHO REPRESENTS THE INTERESTS OF THE STATE IN COURT IN CASES OF RECOGNITION OF THE DEED INVALID

Гузе К.А., к.ю.н.,

асистент кафедри цивільної юстиції та адвокатури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

В статті проаналізовано проблеми процесуального статусу прокурора, що здійснює представництво інтересів держави в суді у справах про визнання правочину недійсним. Враховуючи норми процесуального законодавства встановлено, що прокурор набуває процесуального статусу позивача лише у двох випадках: 1) немає органу, уповноваженого здійснювати функції держави у спірних правовідносинах в суді; 2) у цього органу не має повноважень із захисту в суді інтересів держави. Досліджено практику Великої Палати Верховного Суду у зазначеній категорії справ. Зроблено висновок, що вона є дискусійною та суперечливою, адже Верховним Судом допускається правомірність участі прокурора в процесі, як самостійного позивача, навіть у випадку, коли наявний орган, уповноважений державою здійснювати її функції у спірних правовідносинах, який наділений правом участі в суді на захист інтересів держави, що не узгоджується з приписами ЦПК України та Закону України «Про прокуратуру». На підставі аналізу Конституції України, Закону України «Про прокуратуру», процесуального законодавства, рішень Конституційного Суду України та Верховного Суду, наукових підходів, а також рекомендацій Європейської Комісії «За демократію через право», де визначаються особливості здійснення прокуратурою представництва інтересів держави в суді, доводиться, що у справах, в яких оскаржується рішення органу державної влади (місцевого самоврядування), а також заявляється вимога про повернення державі майна шляхом визнання правочину недійсним, коли відповідний владний орган виступає стороною цього правочину, позивачем за позовом прокурора повинен виступати саме органу державної влади (орган місцевого самоврядування), а прокурор бере участь в процесі в особі зазначеного владного органу. З урахуванням такого висновку пропонується скорегувати та уніфікувати практику Верховного Суду з досліджуваної проблематики.

Ключові слова: прокурор, представництво прокурором інтересів держави в суді, процесуальний статус прокурора, набуття прокурором статусу позивача, визнання правочину недійсним.

The article analyzes the problems of the procedural status of the prosecutor representing the interests of the state in court in cases of invalidation of the deed. Taking into account the norms of procedural legislation, it was established that the prosecutor acquires the procedural status of the plaintiff only in two cases: 1) there is no body authorized to perform the functions of the state in disputed legal relations in court; 2) this body does not have the authority to protect the interests of the state in court. The practice of the Grand Chamber of the Supreme Court in the specified category of cases was studied. It was concluded that it is debatable and contradictory, because the Supreme Court allows the legality of the participation of the prosecutor in the process as an independent plaintiff, even in the case when there is a body authorized by the state to perform its functions in disputed legal relations, which is endowed with the right to participate in court for the protection of interests of the state, which is inconsistent with the provisions of the Code of Civil Procedure of Ukraine and the Law of Ukraine "On the Prosecutor's Office". Based on the analysis of the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine "On the Prosecutor's Office", procedural legislation, decisions of the Constitutional Court of Ukraine and the Supreme Court, scientific approaches, as well as the recommendations of the European Commission "For Democracy through Law", which define the specifics of the representation of the state's interests in court by the prosecutor's office, it is proved that in cases in which the decision of a state authority (local self-government) is contested, as well as a demand for the return of property to the state by declaring the deed invalid, when the relevant authority is a party to this deed, the state authority must be the plaintiff in the prosecutor's lawsuit (local self-government body), and the prosecutor participates in the process on behalf of the specified authority. Taking into account such a conclusion, it is proposed to adjust and unify the practice of the Supreme Court on the investigated issues.

Key words: prosecutor, representation of the interests of the state by the prosecutor in court, procedural status of the prosecutor, acquisition of the status of the plaintiff by the prosecutor, recognition of the deed as invalid.

Згідно ч. 2 ст. 4 ЦПК України у випадках, встановлених законом, до суду можуть звертатися органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб або державних чи суспільних інтересах [1]. До кола таких суб'єктів національне законодавство відносить, зокрема, прокурора, який в цивільному процесі уповноважений здійснювати захист інтересів держави.

Звертаючись до суду з позовною заявою, скаргною, прокурор зобов'язаний обґрунтувати, в чому полягає порушення інтересів держави, необхідність їх захисту, вказати визначені законом підстави для звернення до суду, а також зазначити орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних правовідносинах. У разі відкриття прокурором судового провадження в особі органу, уповноваженого здійснювати функції держави у спірних правовідносинах, зазначений орган набуває статусу позивача, наразі, коли такий орган відсутній або у нього відсутності повноважень щодо звернення до суду, прокурор зазначає про це в позовній заяві й набуває статусу позивача (ч. 4, 5 ст. 56 ЦПК України).

Аналіз вищенаведеної ст. 56 ЦПК України наводить на очевидний висновок, що прокурор набуває процесуального статусу позивача лише у двох випадках, коли: 1) немає органу, уповноваженого здійснювати функції держави у спірних правовідносинах в суді; 2) у цього органу не має повноважень із захисту в суді інтересів держави.

При цьому, як зазначив Конституційний Суд України (далі – КСУ) у п. 5 свого рішення у справі № 1-1/99 від 8 квітня 1999 р. (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді), поняття «орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних відносинах» означає орган, на який державою покладено обов'язок щодо здійснення конкретної діяльності у відповідних правовідносинах, спрямованій на захист інтересів держави. Таким органом, відповідно до Конституції України, може виступати орган державної влади чи орган місцевого самоврядування, якому законом надано повноваження органу виконавчої влади [2].

В контексті зазначених законодавчих положень окремого дослідження потребують випадки, коли прокурор бере участь в процесі, як позивач.

Варто зазначити, що практика Верховного Суду (далі – ВС) у цьому питанні є дискусійною. У низці розглянутих справ про визнання правочину недійсним, ВС не заперечується правомірність участі прокурора в процесі, як самостійного позивача, навіть у випадку, коли наявний орган, уповноважений державою здійснювати її функції у спірних правовідносинах, який наділений правом участі в суді на захист інтересів держави, що не узгоджується з наведеними приписами ст. 56 ЦПК України.

Наприклад, при розгляді справи № 587/430/16-ц Велика Палата Верховного Суду (далі – ВП ВС) у п. 40 постанови від 26 червня 2019 р. визнала обґрунтованим подання заступником керівника Сумської місцевої прокуратури Сумської області (як позивачем) позовної заяви до ГУ Держгеокадастру у Сумській області та ОСОБИ 1 про визнання недійсним договору оренди, що укладений між відповідачами, і повернення земельної ділянки до земель запасу державної власності. Крім того, вважала правомірним доводи прокурора про відсутність у спірних правовідносинах органу, уповноваженого державою на виконання функцій розпорядника земельними ділянками сільськогосподарського призначення державної форми власності. При цьому ВП ВС не погодився з доводами судів першої й апеляційної інстанцій, що у цій справі з позовом передусім повинен був звернутися не прокурор, а Держгеокадастр України, який уповноважений здійснювати державний контроль у сфері землеустрою та має право у позасудовому порядку скасувати акти ГУ Держгеокадастру в області, а також звертатися до суду у сфері розпорядження земельними ділянками сільськогосподарського призначення державної форми власності [3].

Схожого висновку дійшла ВП ВС у постанові від 15 січня 2020 р. у справі № 698/119/18 за позовом заступника керівника Звенигородської місцевої прокуратури до ГУ Держгеокадастру у Черкаській області та ОСОБИ 1 про визнання незаконним і скасування наказу, визнання договору оренди недійсним. Ухвалою суду першої інстанції, залишену без змін судом апеляційної інстанції, позов прокурора залишено без розгляду. Ухвалу обґрунтовано відсутню підстави для звернення прокурора до суду в інтересах держави, оскільки існує уповноважений суб'єкт владних повноважень, до якого перед поданням позову, прокурор не звертався, що суперечить вимогам ст. 23 Закону України «Про прокуратуру». Не погоджуючись з висновками судів, прокурор звернувся до ВС зі скаргою, в якій зазначив, що саме він є позивачем, а ГУ Держгеокадастру у Черкаській області – одним зі співвідповідачів, оскільки його наказ оскаржується через недотримання вимог законодавства стосовно передання земельної ділянки в користування для ведення фермерського господарства. Цим прокурор обґрунтував відсутність органу, уповноваженого державою здійснювати функції захисту її інтересів у спірних правовідносинах. Розглянувши касаційну скаргу ВП ВС підтримала доводи прокурора та не погодилася з висновками судів першої та апеляційної інстанцій, вважаючи, що прокурор підтвердив підстави для представництва інтересів держави у справі, обґрунтував, у чому полягає порушення цих інтересів, визначив орган державної влади одним зі співвідповідачів й правомірно звернувся до суду як самостійний позивач (п. п. 28–30) [4].

В іншій справі № 469/1044/17 у постанові від 15 вересня 2020 р. ВП ВС вказала наступне: Прокурор, звертаючись з позовом, зазначив про те, що первинним суб'єктом місцевого самоврядування та суб'єктом права комунальної власності є територіальна громада. З огляду на те, що порушення інтересів територіальної громади, як власника земельної ділянки, відбулося внаслідок прийняття органом

місцевого самоврядування, який є одним зі співвідповідачів, незаконних рішень, прокурор звернувся до суду як самостійний позивач. Крім того, ВП ВС зауважив, що прокурор оскаржив рішення сільради, саме тому визначивши останню відповідачем. Він мав підстави звернутися до суду як позивач, вважаючи, що відсутній орган, який може захистити інтереси держави (п. п. 36.1, 38) [5].

З вищенаведеної практики випливає, що ВП ВС сформувала правову позицію, згідно з якою у справах, де прокурор оскаржує рішення органу державної влади (органу місцевого самоврядування) та заявляє вимогу про визнання правочину недійсним, він вправі звернутися до суду з позовом, як самостійний позивач. У цьому випадку суб'єкт владних повноважень, який ухвалив оспорюване рішення і є стороною правочину, набуває статусу відповідача. Крім того, відповідачем за позовом прокурора виступає й інша сторона правочину, в наслідок чого на стороні відповідача виникає співучасть.

Досліджуючи особливості здійснення прокуратурою представництва інтересів держави в суді у справах про визнання правочину недійсним, варто навести й практику ВП ВС у якій найвищий суд загальної юрисдикції допускає можливість звернення посадових осіб органів прокуратури до суду в декількох процесуальних статусах, на їх вибір. Навіть, коли у спірних правовідносинах наявний орган, уповноважений державою здійснювати її функції, і він наділений правом участі в суді для захисту інтересів держави.

Так, у постанові від 28 вересня 2022 р. (справа № 483/448/20) ВП ВС наголосила, що, оскаржуючи рішення органу державної влади чи місцевого самоврядування та правочин щодо розпорядження майном прокурор вправі звернутися до суду або як самостійний позивач в інтересах держави, визначивши такий орган відповідачем (коли оскаржується рішення останнього), або в інтересах держави в особі відповідного органу, зокрема тоді, коли цей орган є стороною (представником сторони) правочину, про недійсність якого стверджує прокурор. У разі задоволення вимоги про визнання недійсним правочину та про повернення отриманого за ним (наприклад, земельної ділянки) чи про витребування майна від набувача, таке повернення та витребування відбувається на користь держави чи територіальної громади, від імені яких відповідний орган може діяти тільки як представник (п. 8.9) [6].

Аналізуючи вищенаведені постанови ВП ВС та правові позиції, які нею сформульовані щодо набуття прокурором в суді процесуального статусу позивача у справах про оскарження рішення органу владних повноважень та правочин щодо розпорядження майном, шляхом визнання його недійсним, слід критично оцінити відповідну судову практику, оскільки вона:

1. Не узгоджується з положенням ч. 4, 5 ст. 56 ЦПК України ЦПК, у яких визначений вичерпний перелік підстав участі прокурора в суді у статусі позивача. Як зазначалося вище, це: а) відсутність владного органу, уповноваженого державою здійснювати її функції у спірних правовідносинах в суді; б) у цього органу не має повноважень із захисту в суді інтересів держави. Наразі, коли зазначений орган владних повноважень (орган державної влади, орган місцевого самоврядування) визнаний законодавчо, прокурор не може бути самостійним позивачем та зобов'язаний дотриматися процедури, передбаченої у ч. 4 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» (далі – Закон). За цієї процедури, прокурор уповноважений здійснювати представництво інтересів держави в суді *виключно після підтвердження судом підстав для представництва*. Прокурор зобов'язаний попередньо, до звернення до суду, повідомити про це відповідного суб'єкта владних повноважень. У разі підтвердження судом наявності підстав для представництва прокурор користується процесуальними повноваженнями відповідної сторони процесу [7]. При цьому прокурор не

стає позивачем, а звертається до суду з позовною заявою, в інтересах держави *в особі органу*, уповноваженого здійснювати функції держави у спірних правовідносинах, а статусу позивача набуває саме відповідний орган (суб'єкт владних повноважень).

З зазначеними приписами Закону кореспондується правова позиція тієї ж ВП ВС, що сформульована у постанові від 11 лютого 2020 р. у справі № 922/614/19. Зокрема, у п. п. 57,58 суд зауважив: Якщо підставою для представництва інтересів держави прокурор зазначив відсутність органу, до компетенції якого віднесені повноваження здійснювати захист законних інтересів держави у спірних правовідносинах, цей довід прокурора суд повинен перевірити незалежно від того, чи надав прокурор докази вчинення ним дій, спрямованих на встановлення відповідного органу. Тобто, суд самостійно перевіряє, чи справді відсутній орган, що мав би для захисту інтересів держави звернутися до суду з таким позовом як заявив прокурор. *Процедура, передбачена ч. 4 ст. 23 Закону, застосовується тільки до встановлення наявності підстав для представництва інтересів держави в суді у випадку, якщо захист законних інтересів держави не здійснює або неналежним чином здійснює суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені повноваження з такого захисту.* Прокурор зобов'язаний попередньо, до звернення до суду, повідомити про це відповідного суб'єкта лише тоді, коли той має повноваження здійснювати захист законних інтересів держави у спірних правовідносинах, але не здійснює чи неналежно їх здійснює. І далі, у разі відкриття провадження за позовною заявою, поданою прокурором в інтересах держави в особі органу, уповноваженого здійснювати функції держави у спірних правовідносинах, зазначений орган набуває статусу позивача. У разі відсутності такого органу або відсутності у нього повноважень щодо звернення до суду прокурор зазначає про це в позовній заяві, і в такому разі прокурор набуває статусу позивача [8].

Тобто, ВП ВС у вищезазначених постановках формулює, по-суті, суперечливі висновки. У справах про оскарження рішення органу владних повноважень щодо розпорядження майном та визнання правочину недійсним, яким порушуються інтереси держави, за однією правовою позицією, прокурор повинен звертатися до суду з позовом у статусі позивача, а владний орган, що виступає стороною договору (як і інша сторона договору) – є відповідачем. За іншою правовою позицією ВП ВС у відповідній категорії справ прокурор звертається в особі владного органу, який займає процесуальний статус позивача, а відповідачем виступає інша сторона договору.

2. Не узгоджується з вимогою виключної ролі прокуратури в суді, що проголошується у п. 3 ст. 131¹ Конституції України, згідно якої в Україні діє прокуратура, яка здійснює представництво інтересів держави в суді у *виключних* випадках і в порядку, що визначені законом [9]. Зокрема, положення ч. 3 ст. 23 Закону визначають та конкретизують виключні випадки реалізації прокурором представництва інтересів держави в суді, про які йдеться у п. 3 ч. 1 ст. 131¹ Конституції України. Водночас, ч. 4 ст. 23 Закону визначає порядок здійснення прокурором представництва інтересів держави в суді, про які йдеться у п. 3 ч. 1 ст. 131¹ Конституції України. Цей порядок передбачає контрольні дії суду з перевірки підстав здійснення прокурором функцій представництва (абзац 1, 2 ч. 4 ст. 23 Закону), а також дотримання ним процедури досудових дій, спрямованих на забезпечення субсидіарної його ролі у сфері представництва (абзац 3 ч. 4 ст. 23 Закону), оскільки будь-які випадки реалізації прокуратурою цієї функції повинні бути тільки додатковими (допоміжними) по відношенню до діяльності в суді органів, уповноважених здійснювати функції держави у відповідних правовідносинах.

На виключності випадків участі прокурора в суді при реалізації функцій представництва наголошує КСУ й ВП ВС. Наприклад, у рішенні від 5 червня 2019 р. № 4-р(П)/2019 КСУ вказав, що Конституцією України вста-

новлено вичерпний перелік повноважень прокуратури, визначено характер її діяльності і в такий спосіб передбачено її існування і стабільність функціонування; наведено гарантує неможливість зміни основного цільового призначення вказаного органу, дублювання його повноважень/функцій іншими державними органами, адже протилежне може призвести до зміни конституційно визначеного механізму здійснення державної влади її окремими органами або вплинути на обсяг їхніх конституційних повноважень [10].

У п. 45 постанови ВП ВС від 26 травня 2020 р. (справа № 912/2385/18) наголошується, що захищати інтереси держави повинні насамперед відповідні компетентні органи, а не прокурор. Прокурор не повинен вважатися альтернативним суб'єктом звернення до суду і замінювати компетентний орган, який може і бажає захищати інтереси держав [11].

3. ВП ВС, підтримуючи право прокурора бути самостійним позивачем у справах, в яких прокурор оскаржує рішення органу державної влади (органу місцевого самоврядування) та заявляє вимогу про визнання правочину недійсним, за наявності органу, уповноваженого державою реалізовувати її функції в суді у спірних правовідносинах, по-суті, розширює коло випадків здійснення прокурорського представництва в суді. Це, в свою чергу, не узгоджується з концепцією мінімізації ролі прокуратури в суді поза межами кримінальної сфери, яка впроваджується в національному законодавстві близько 20 років, про що зазначається у юридичній літературі [12, с. 31], підтримується правниками [13, с. 470; 14, с. 69, 138–139; 15, с. 14], а також міжнародними інституціями у чисельних їх висновках. Щодо останніх, то варто навести рекомендації Європейської Комісії «За демократію через право» (далі – Венеціанська Комісія), сформульовані у висновку CDL-AD (2013) 025 від 14 жовтня 2013 р. на проект Закону України «Про прокуратуру». У цьому документі венеціанці наголосили на: а) субсидіарній ролі прокурора в сфері представництва, тобто будь-які випадки виконання цієї функції прокуратурою повинні бути тільки допоміжними щодо діяльності в суді уповноважених на це органів; б) необхідності більш чіткої правової регламентації кола інтересів держави, які має право представляти прокуратура в суді [16].

В подальшому, Венеціанська Комісія у проміжному висновку «Щодо запропонованих змін до Конституції України в частині правосуддя» № 803/2015 від 24 липня 2015 р. зазначила, що повноваження прокурора, яке полягає у «представництві інтересів держави та суспільства в суді у випадках і в порядку, визначених законом» можна вважати легітимними, якщо вони здійснюються у спосіб, за якого дотримується принцип поділу державної влади, у тому числі повага до судової незалежності, принцип субсидіарності, спеціалізації, неупередженості прокурорів та рівності сторін (п. 40) [17].

Таким чином, практика національних судів щодо участі прокурора у розгляді справ в процесуальному статусі позивача повинна відповідати положенням закону, де роль прокурора має субсидіарний (додатковий, допоміжний) характер по відношенню до діяльності компетентного органу, уповноваженого державою здійснювати відповідні функції у спірних правовідносинах, де насамперед останній повинен захищати інтереси держави в суді.

Тому у справах, в яких оскаржується рішення органу державної влади (місцевого самоврядування), а також заявляється вимога про повернення державі майна шляхом визнання правочину недійсним, коли відповідний владний орган виступає стороною цього правочину, позивачем за позовом прокурора повинен виступати саме органу державної влади (орган місцевого самоврядування), а прокурор бере участь в процесі в особі зазначеного владного органу. У цьому зв'язку, в досліджуваній категорії справ прокурор не вправі брати участь при їх розгляді в статусі позивача, а практика ВС щодо зазначеної проблематики потребують корекції та уніфікації в подальших його судових рішеннях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний процесуальний кодекс України : від 18.03. 2004 р. № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–42. Ст. 492.
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Вищого арбітражного суду України та Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень статті 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді) : справа № 1-1/99, рішення № 3-рп/99 від 8 квітня 1999 р. *Верховна Рада України : офіц. вебсайт*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-99#Text> (дата звернення: 29.07.2024).
3. Постанова Великої Палати Верховного Суду: справа № 587/430/16-ц від 26 червня 2019 р. / *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84573553> (дата звернення: 29.07.2024).
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду: справа № 698/119/18 від 15 січня 2020 р. / *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87053622> (дата звернення: 29.07.2024).
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду: справа № 469/1044/17 від 15 вересня 2020 р. / *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92270734> (дата звернення: 29.07.2024).
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду: справа № 483/448/20 від 28 вересня 2022 р. / *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109646083> (дата звернення: 29.07.2024).
7. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 р. № 1697–VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 2/3. Ст. 12.
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду: справа № 922/614/19 від 11 лютого 2020 р. / *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87902138> (дата звернення: 29.07.2024).
9. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою акціонерного товариства «Запорізький завод феросплавів» щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення пункту 13 частини першої статті 17 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» : справа № 3-234/2018(3058/18), рішення № 4-р(II)/2019 від 5 червня 2019 р. Конституційний Суд України : *офіц. вебсайт*. URL : http://www.csu.gov.ua/sites/default/files/docs/4_p2_2019.pdf (дата звернення: 29.07.2024).
11. Постанова Великої Палати Верховного Суду: справа № 912/2385/18 від 26 травня 2020 р. / *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90458902> (дата звернення: 29.07.2024).
12. Гузе К. А. Представництво прокурором інтересів громадянина або держави в суді : монографія. Харків : Право, 2016. 200 с.
13. Комаров В. В. Новелізація цивільного процесуального законодавства та засади нового Цивільного процесуального кодексу України. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2/3. С. 467-482.
14. Гусаров К. В. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядках : монографія. Харків : Право, 2010. 352 с.
15. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2006. 20 с.
16. Висновок щодо проекту закону України «Про прокуратуру» : затв. на 96-ому пленар. засід. Венеціан. коміс. (Венеція, 11–12 жовтн. 2013 р.): висновок № 735/2013. Страсбург, 14 жовтня 2013 р. URL: <https://rm.coe.int/1680097f7d> (дата звернення: 29.07.2024).
17. Проміжний висновок «Щодо запропонованих змін до Конституції України в частині правосуддя»: висновок № 803/2015. Страсбург, 24 липня 2015 р. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/cdl_ad_2015_027_2018_10_26.pdf (дата звернення: 29.07.2024).